

Analyzing Psycho—social Manifestations of Virtuous *Ihsān* (Goodness) to ‘Others’ in the Fundamental Reform Documents of Education

■ Farhad Karimi¹

- **Objective:** this study aims to analyze Psycho—social manifestations of virtuous *ihšan* (goodness) to ‘others’ in the Fundamental Reform Documents of Education.
- **Method:** the research method of the study is qualitative. The study population is the reform documents of education, such as the theoretical foundations of the Fundamental Reform Document of Education (2011) and the Fundamental Reform Document of Education (2011).
First, the statements concerning the interaction of human with others were extracted, categorized, coded and analyzed through the study of the theoretical foundations, and the studied documents.
- **Findings:** According to the findings in the Reform Documents of Education, the psychological manifestations of *Ihsān* (goodness) in the positive aspect with the main components (physical aspect with one sub-component, and psychological aspect with 8 sub-components) were considered. The components of the different physical aspects were concentrated on improving the physical health of others, and, in studying the mental aspects, on improving the communicative, cognitive, social, economic, moral, political, cultural and economic aspects of others. In studying the negative aspect, the virtuous *Ihsān* (goodness) relating to others with one main component in the psychological field and 5 sub-components in the personality, and moral, social, political and economic fields in the Fundamental Reform Documents of Education were considered.
- **Conclusion:** According to the findings of this study, it was necessary for the education system to take serious steps in order to realize the virtuous positive psychological components, and to distance itself from the negative components in the fundamental sectors of education.

Keywords: the Reform Documents of Education, theoretical foundations of the Fundamental Reform Document of Education, the Fundamental Reform Document, the interaction of human with others, *Ihsān* (goodness), psycho-social aspects.

- **Citation:** Farhad Karimi.(2021). Analyzing Psycho—social Manifestations of Virtuous *Ihsān* (Goodness) to ‘Others’ in the Fundamental Reform Documents of Education, Applied Issues in Islamic Education,6(3): 123-146.

Received: 2021/06/16

Accepted: 2021/12/14

1. An Assistant Professor in Educational Psychology, Research Institute for Education, Tehran, Iran.

E-mail: fkarimi@rie.ir  0000-0003-1538-1128





پښتو، شپږمه څارښکاه علوم انساني و مطالعات فرانسې
پر تال جامع علوم انساني

واکاوی نمودهای روانی-اجتماعی احسان فضیلت‌مدارانه به «دیگران» در اسناد تحولی آموزش و پرورش

■ فرهاد کریمی*

چکیده

- هدف: هدف از این پژوهش، واکاوی نمودهای روانی-اجتماعی احسان فضیلت‌مدارانه به دیگران در اسناد تحولی آموزش و پرورش است.
- روش: روش پژوهش کیفی است. جامعه مورد مطالعه در این پژوهش، اسناد تحولی آموزش و پرورش از قبیل، مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) است. که ابتدا بر اساس مطالعه مبانی نظری، و اسناد مورد مطالعه، گزاره‌های ناظر بر ارتباط انسان با دیگران استخراج، دسته‌بندی، کدگذاری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های حاصله از طریق روش دلفی در اختیار صاحب‌نظران قرار داده شد که پس از جرح و تعدیل با پیشنهاداصلاحاتی مورد تأیید قرار گرفت.
- یافته‌ها: بر اساس یافته‌های حاصله در اسناد تحولی آموزش و پرورش، نمودهای روانی-اجتماعی احسان فضیلت‌مدارانه در بعد ایجابی با مؤلفه‌های اصلی (بعد جسمی با یک مؤلفه فرعی و بعد روانی با ۸ مؤلفه فرعی مورد توجه قرار گرفته است). مؤلفه‌های ابعاد مختلف جسمی متمرکز بر تلاش جهت ارتقاء سلامت جسمی دیگران و در بعد روانی متمرکز بر ارتقاء ابعاد ارتباطی، شناختی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دیگران می‌باشد. در بعد سلبی نیز احسان فضیلت‌مدارانه در رابطه با دیگران با یک مؤلفه اصلی در حوزه روانی و ۵ مؤلفه فرعی در حوزه شخصیتی-اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در اسناد تحولی مورد توجه قرار گرفته است.



- نتیجه گیری: بر اساس یافته‌های حاصله لازم است نظام آموزش و پرورش در راستای عملیاتی کردن مؤلفه‌های روان شناختی ایجابی فضیلت مدارانه و فاصله گرفتن از مؤلفه‌های سلبی در بخش‌های اساسی آموزش و پرورش گام‌های جدی اتخاذ نماید

روان‌نگار کلیه‌ای: اسناد تحولی آموزش و پرورش، مبانی نظری سند تحول بنیادین، سند تحول بنیادین، رابطه انسان با دیگران، احسان فضیلت مدارانه، بعد روانی - اجتماعی، ایجابی و سلبی.

مقدمه

یکی از اضلاع سبک زندگی اسلامی چگونگی تنظیم رابطه انسان با دیگران است. اینکه اجتماعی بودن ویژگی سرشستی آدمیان است یا آدمی بنابر نیاز مبرم معیشتی، از دیرباز به زندگی اجتماعی روی آورده، مورد اختلاف اندیشمندان رشته‌های علوم اجتماعی و تاریخ است، ولی در هر صورت، همواره آدمیان در جامعه زندگی کرده اند و روابط آنان با دیگران بر بنیاد اخلاق، دین و قانون شکل گرفته است. برقراری رابطه با دیگران ماهیتی فطری و تابع نیازهای طبیعی، انسانی، درونی، خود انگیزه و گزینشی، آمیزه ای از فرد و اجتماع، عمومی، فراگیر و در نهایت ماهیتی دینی و توحیدی است. خداوند، انسان را موجودی نیازمند به غیر، خلق کرده است. انسان زمانی به اجتماع می پیوندد در صدد برآوردن نیازهای خود است. در نظام تربیت اسلامی رابطه با دیگران تابع نیازهای فطری و بر اساس «احسان فضیلت مدارانه» تعریف شده است.

در دیدگاه اسلامی جامعه و روابط متنوع آن، صحنه آزمون الهی است و انسان در این صحنه می تواند با ایجاد روابط صحیح و انسانی با هموعان خود، صفات نیکویی را که مورد توجه و رضایت حق تعالی است، در خود پرورش داده و صفحه دل خویش را از رذایل اخلاقی و خصلت‌های ناپسندی که باعث سخط ذات اقدس اوست، پالایش دهد. ارتباط اجتماعی موفق با پرورش استعداد تأثیرگذار ی انسان‌ها، امکان مفید بودن افراد برای خود، خدا و جامعه را فراهم سازد. امام علی(ع) در مسأله حکمیت یادآور شدند که حب و بغض نسبت به دیگران را باید با حق سنجید. بنابر این احسان فضیلت مدارانه به دیگران بر اساس محور «خدایی» تعریف می شود چرا که جامعه که ترکیبی از انسان‌ها است بر اثر پیوند میان افراد، که مهم‌ترین آن پیوند دینی است، پدیدار می شود؛ آرمان‌ها و اعتقادات مشترک باعث تن دادن به هنجارهای جامعه دینی است.

پایه و اساس فعالیت‌های فردی و اجتماعی مسلمانان، خدامحوری است بدین مفهوم که سعادت و خیر فردی و اجتماعی در کسب رضایت خداوند است که آن هم منوط به عمل به فرمان‌ها و موازین الهی خواهد بود. از این رو در احسان فضیلت‌مدارانه، معیار رابطه انسان با دیگران را چگونگی مواجهه دیگران با ارزش‌های الهی و انسانی تعیین می‌کند. معمولاً انسان‌ها در برخورد با ارزش‌های الهی سه‌گونه‌اند: گروهی که از ارزش‌های الهی و انسانی برخوردارند، دفاع از حق، ایمان و جهاد در راه خدا را بر مبنای معرفت و عقلانیت برگزیده‌اند. گروهی که این‌گونه نیستند ولی به جامعه و ارزش‌های الهی، هجوم نمی‌کنند و با آن به مقابله بر نمی‌خیزند و موجودیت جامعه را تهدید و تهدید نمی‌کنند. و گروهی که حق را انکار می‌کنند، در برابر حق می‌ایستند و با آن به مقابله برمی‌خیزند، که «دشمن» تلقی می‌شوند. منطق ایجاب می‌کند که با گروه اول و گروه دوم رابطه برقرار شود و در برابر گروه سوم باید دفاع و در صورت لزوم مقابله صورت گیرد.

تنها این مرزبندی است که نوع احسان فضیلت‌مدارانه انسان با خلق خدا (دیگران) را رقم می‌زند. نمود احسان فضیلت‌مدارانه با گروه اول همگرایی مطلق و همدلی و همیاری و فراتر از آن، ایثار و گذشت و فداکاری، با گروه دوم همزیستی انسانی بر اساس خدمت به آنان و نیکی و رابطه انسانی، و با گروه سوم، مقابله برای دفع شر آنان و دفاع از کیان دینی و اجتماعی و ملی خواهد بود. البته مقابله با گروه سوم، بر اساس شریعت اسلامی در چارچوب روش‌ها، تدابیر و مصالحی که ولّی جامعه و رهبری امت تشخیص می‌دهد، تعیین می‌شود.

سیاست‌گذاری در آموزش و پرورش در زمینه چگونگی برقراری ارتباط انسان با دیگران بر اساس اسناد تحولی صورت می‌گیرد. دو تا از کلیدی‌ترین اسناد تحولی آموزش و پرورش عبارت است از: سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) و مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰). در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) از اسناد راهبری نظام تعلیم و تربیت است که به منزله قانون اساسی نظام تعلیم و تربیت است که در پاسخ به نیازهای جامعه در راستای مسائل آموزشی و اجتماعی و در پرورش انسان‌های تراز جمهوری اسلامی در مهرماه ۱۳۹۰ تدوین شده است (نوید ادهم، ۱۳۹۱). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش دارای هشت فصل است که عبارتند از: فصل اول: کلیات؛ فصل دوم

بیانیه ارزش‌ها؛ فصل سوم: بیانیه مأموریت؛ فصل چهارم: چشم‌انداز؛ فصل پنجم: اهداف کلان؛ فصل ششم: راهبردهای کلان؛ فصل هفتم: هدف‌های عملیاتی و راهکارها و فصل هشتم: چارچوب نهادی و نظام اجرایی است. در این سند، صد و سی و یک راهکار و هشت هدف کلان و ۱۵ راهبرد کلان جهت سیاست‌گذاری آموزشی شش زیر نظام اصلی آموزش و پرورش از قبیل: رهبری و مدیریت، ارتقای منابع انسانی، برنامه درسی و آموزشی، فضا، تجهیزات و فناوری، منابع مالی و پژوهش و ارزشیابی ارائه شده است. در فصل هشت این سند نحوه، سیاست‌گذاری، نظارت و ارزیابی، برنامه‌ریزی و نظام اجرایی، نحوه ترمیم و به‌روزرسانی مشخص شده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). مبانی نظری سند تحول بنیادین نیز از سه بخش اصلی تشکیل شده است که عبارت است از: مبانی تربیت، مبانی تربیت رسمی و عمومی و رهنامه تربیت (روانی - اجتماعی مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). سؤال اساسی این مطالعه این است که در این اسناد تحولی که مبنای سیاست‌گذاری آموزشی در ابعاد و ساحت‌های شش‌گانه تربیت است نمودهای روانی - اجتماعی احسان فضیلت‌مدارانه در رابطه انسان‌ها با یکدیگر چگونه مورد توجه قرار گرفته است؟

مبانی نظری احسان فضیلت‌مدارانه

احسان از جمله فضایل اخلاقی است که مورد توجه کلیه ادیان به ویژه دین اسلام بوده است. وازه احسان به معنی زیبایی و نیکویی است و احسان به معنی نیکی کردن است (قریشی، ۱۳۷۰: ج ۲: ۱۳۴). اعتقاد دیگر این است که وازه حسن و مشتقات آن وصف آن دسته از امور دینی است که به‌دلیل برخورداری از زیبایی عقلی، عاطفی، حسی می‌تواند با ایجاد احساس خوشی، رضایت، زیبایی در انسان او را به خود جذب نماید (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ۲۳۷). احسان فضیلت‌محور، احسان منطبق با فرمان الهی است که در حوزه ارتباط انسان با دیگران مطرح است. موضوع فضیلت از زمان یونان همواره مطرح بوده است. افلاطون فضیلت را زیبایی می‌داند که بیشتر به جنبه تجربه و ادراک شخصی بستگی دارد. ارسطو فضیلت را اعتدال قوا می‌داند و خصیصه‌ای تعریف می‌کند که در اعمال شخص متجلی است. از نظر فلسفه اسلامی فضیلت به‌عنوان یک فعل در راستای یک غایت که همان معرفت حق است، در وجود انسان مفهوم پیدا

می‌کند. غزالی نیز فضیلت را اعتدال قوا می‌داند. اعتقاد او بر این است که این فضیلت به استعداد معرفت انسان به حق تعالی بستگی دارد، (غزالی). فارابی فکر را به فعل می‌افزاید و معتقد است که اخلاق از طریق فضایل نظری، فکری، اخلاقی و صناعات عملی شکل می‌گیرد. به اعتقاد وی فضایل اخلاقی به دنبال فیض‌اند و این مهم بستگی به فضایل فکری دارد. در قرآن احسان با کلمات دیگری از قبیل تقوا، معروف، عدل و عبادت همراه می‌آید و در جاهایی نیز به جای واژه‌هایی از قبیل عمل صالح، بر، خیر، فضل و انفاق (انفاق واجب مثل زکات، خمس، کفار گناهان و انفاق مستحب مثل صدقات، بخشش‌ها و وقف‌ها) به کار برده می‌شود (دهقان‌پور و بخشی، ۱۳۹۳). این مسلم است که لازمه زندگی اجتماعی خوب، برقراری رابطه با دیگران است. امام صادق (ع) می‌فرماید: تقوای الهی پیشه کنید و با یکدیگر برادرانی نیکوکردار و دوستانی در راه خدا باشید (مصادقه الاخوان). بنابراین موضوع احسان با اخلاق پیوندی ناگسسته‌ای دارد. احسان در حوزه اخلاق کاربردی و انسان‌شناسی اجتماعی با عنوان اخلاق معاشرت تعامل سازنده، تساهل و مدارا، عفو و صفح، خدمت‌رسانی به هم‌نوع و صلۀ رحم همراه است.

احسان مبنای رابطه انسان با دیگران، است. در تفاوت معنی عدل و احسان بعضی گفته‌اند: عدل، توحید است و احسان، اداء واجبات. عدل به اعتقاد، و احسان به عمل اشاره دارد. احسان رابطه‌ای طبیعی است که انسان بر اساس آن خلق شده است، احسان رابطه‌ای است که خداوند انسان را به سوی سبقت در میدان تحریک می‌کند. اساس این رابطه بر این امر استوار است که انسان از طرفی با لذات موجودی خیرخواه است و از طرف دیگر از حیث خلقت اولیه پاک می‌باشد و در تعامل و ارتباط با دیگران قرار دارد و چون اختلافی بین آن‌ها بروز کند در این حالت دشمن اصلی همان شیطان است. (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۴). احسان و نیکوکاری می‌تواند در افکار، گفتار، اخلاق (رفتار) بروز و ظهور پیدا کند. این مفهوم آن‌قدر وسعت دارد که چنان چه سر لوحه زندگی قرار گیرد عامل حیات طبیعی و زمینه رشد و کمال قرار می‌گیرد. خداوند می‌فرماید پاسخ نیکویی‌ها را باید نیکوتر و بهتر داد (نساء، ۸۶) و در جایی دیگر می‌فرماید در انجام کار نیکو و خیر با هم مسابقه دهید و از همدیگر پیشی گیرید (مائده، ۴۸).

برای این که احسان به دیگران شکل فضیلت‌محور و خیرخواهانه پیدا کند باید از دو ویژگی اساسی برخوردار باشد که عبارت است از: حسن فعلی و حسن فاعلی. حسن

فعلی یعنی: کار، یک کار خوب و پسندیده و مورد تأیید دین الهی باشد. به عبارتی حسن فعلی عمل مثبت انجام دادن بر طبق وحی و رسالت عملی است. حسن فعلی به منزله تن است. درحالی که حسن فاعلی در کلمه اخلاص خلاصه می شود اخلاص، خالص کردن نیت از هر چیزی است که رنگ و بوی غیرخدایی دارد و این مهم ترین عاملی است که در همه مراحل کار، از نیت و قصد تا پایان آن باید در نظر گرفته شود. حسن فاعلی به منزله روح و حیات است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۲: ۵۲۵). خداوند تنها کاری را از انسان قبول می کند که دو شرط بالا را داشته باشد نه هر کاری و نه از هر کسی. این شرطیت یک شرطیت قرار دادی نیست، یک شرطیت ذاتی و تکوینی است مانند شرطیت هر راه معین برای مقصد معین. از این رو کارهای اختیاری که از انسان صادر می شود دارای دو جزء است: ظاهر عمل و نمود خارجی آن؛ پشتوانه معنوی فعل است. از این رو کاری نیکو و مقبول است که هم از جهت ظاهر و باطن و هم از جهت نیت مقبول و نیکو و در جهت جلب رضای خداوند باشد. احسان فضیلت مدارانه به دیگران مستحبی است که هزار واجب در آن قرار دارد. نعمت هایی که خداوند به ما عطا فرمودند گوناگون است و باید در برابر آنها شکر گزار بود. لازم است در مقابل هر نعمتی، شکر متناسب با آن را انجام داد و وظیفه شکرگذاری خود را با خدمت به دیگران، تعریف نمود. نکته مهم و کلیدی در احسان این است که احسان به دیگران سبب افزایش نعمت می شود. اهمیت احسان به عنوان یک فضیلت اخلاقی در این است که برای رفاه و بهزیستی انسان ها (دیگران) ارزش قائل است و خواهان محیطی برای دیگران است که همزیستی مسالمت آمیز با یکدیگر داشته باشند. مهم ترین و بارزترین مصادیق احسان فضیلت مدارانه در حوزه ارتباط فرد با دیگران، احسان و نیکی به پدر و مادر می باشد که چندین بار در آیات قرآنی ذکر شده است (بقره/ ۸۳؛ نساء/ ۳۶؛ انعام، ۱۵۱). ظهور این احسان در رفتارهایی چون روا نداشتن کم ترین اهانت به پدر و مادر، گفتار نرم و نیکو و سنجیده، نهایت فروتنی از سر مهر و شفقت و نه از سر ناچاری، طلب آمرزش و رحمت الهی و کمک مالی به آنان تحقق می یابد (اسراء/ ۲۴). علاوه بر این خوش رفتاری، احترام و تکریم، تأمین نیازهای مادی و معنوی، مراقبت دائمی. دعا، انجام اعمال نیک به نیابت از آنان چه در زمان حیات و چه پس از مرگ از مصادیق احسان به پدر و مادر است. نوع دوستی به عنوان یک عاطفه اجتماعی از دیگر مصادیق احسان است و باعث می شود انسان با دیگران پیوند صمیمانه

برقرار کند و رفتاری داوطلبانه در جهت منابع دیگری مانند کمک، همکاری و دل‌جویی انجام دهد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۲: ۲۷۱).

از دیگر مصادیق احسان فضیلت‌مدارانه «حسن ظن» است. مسلمانان ضمن اینکه باید ریسک رفتارهای مختلف دیگران را مدنظر قرار می‌دهند، اما باید نسبت به دیگران حسن ظن داشته باشند. در آیه ۶۱ سوره توبه از ایمان به خدا و اعتماد به مؤمنان به‌عنوان دو ویژگی پیامبر اکرم (ص) نام برده شده است. از آنجایی که یکی از عواملی که باعث آرامش انسان می‌گردد، احساس ایمنی است و این امر با حسن ظن (خوش‌گمانی) تأمین می‌گردد.

از دیگر مصادیق احسان فضیلت‌مدارانه از دیگر مصادیق احسان «خوش خلقی»، به‌عنوان یکی از فضایل اخلاقی است که در روابط اجتماعی فوق‌العاده مؤثر است (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۱۳۵). حضرت علی (ع) می‌فرماید: «چون برادرت از تو جدا گردد، تو پیوند دوستی را برقرار کن، اگر روی برگرداند تو با او مهربانی کن، و چون بخل ورزد، تو بخشنده باش، هنگامی که دوری می‌گزیند تو نزدیک شو، چون سخت می‌گیرد تو آسان گیر، و به هنگام گناهش عذر او بپذیر؛ چنان که گویا بنده او می‌باشی، و او صاحب تو. مبدا دستورات فوق را با غیر دوستانت به کارگیری» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱).

از دیگر نموده‌های احسان فضیلت‌مدار نسبت به دیگران «تعامل سازنده» است. اسلام با تکیه بر ارزش‌هایی مانند برابری، همزیستی مسالمت‌آمیز، ترک تعصب قومی زمینه تعامل سازنده را فراهم ساخته است. همچنین تحریم بدگویی، غیبت، تهمت و سایر رذایل اخلاقی در جامعه اسلامی موجب افزایش صمیمیت در میان افراد شده و سطح بالایی از اعتماد را ایجاد می‌کند. لازمه برقراری تعامل سازنده انسان با دیگران «اعتماد» است. اعتماد را می‌توان پیمان دو جانبه با دیگران در جهت کسب مقصد توصیف کرد. در منابع اسلامی اصطلاحاتی همانند اعتماد، ثقه، اطمینان، توکل و مشتقات آنها با تفاوتی در مفهوم اعتماد به کار رفته است. در نظام اجتماعی اعتماد دارای سطوحی است که عبارت است از: «اعتماد سطحی یک جانبه، اعتماد سطحی متقابل، اعتماد عمیق یک‌جانبه، اعتماد عمیق یک‌جانبه و اعتماد عمیق متقابل و نهایتاً اعتماد اجتماعی» است (اسکندری و موسوی، ۱۳۹۱).

دیگر نموده‌های احسان فضیلت‌مدارانه «همیاری و تعاون اجتماعی» است که مبتنی

بر اشتراک تمام انسان‌ها در کرامت ذاتی و در مرحله بالاتر، برادری ایمانی و دینی است. پیامبر اکرم (ص) فرمود: «از ما نیست کسی که بزرگ‌تر را گرامی ندارد و به کوچک‌تر مهر نوردد» (پاینده، ۱۳۸۲، حدیث: ۲۴۱۶: ۴۵۴). رازداری و وفای به عهد نسبت به دیگران از مصادیق احسان فضیلت‌مدار در نظام اجتماعی است (پاینده، ۱۳۸۲، حدیث: ۱۸۰۹۴۹). امام علی (ع) می‌فرماید: «به عهد خویش وفادار باش و بر آنچه بر عهده گرفتی امانت‌دار باش و جان خود را سپر پیمان خود گردان؛ زیرا هیچ‌یک از واجبات الهی همانند وفای به عهد نیست» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

«تساهل و مدارا» دیگر نمودهای احسان فضیلت‌مدار هستند. پیوند دو لغت تساهل و تسامح و مدارا در خصیصه انسانی بودن به این معنا است که انسان‌ها متفاوت خلق شده‌اند و اندیشه‌ها، افکار، عقاید و حتی برداشتهای مختلف دارند. بنابر این حکمت اقتضا می‌کند که این تکثر بینش‌ها به رسمیت شناخته شوند و علائق و سلیق مردم محترم شمرده شود. لازمه تحقق چنین امری، آسان‌گیری و سعه صدر، تحمل عقاید مخالف و همزیستی مسالمت‌آمیز در راستای تحقق و گسترش انسانیت، آزادی، عدالت اجتماعی، مدنیت و سیالیت روابط بشری است (کلینی، ۱۳۸۸ ج ۲: ۲۵۶). مدارا به معنی رعایت کردن صلح، آشتی نمودن و ملایمت، آرامی، آهستگی، نرمی، رفق، مماشات، تسامح، بردباری، تحمل، خضوع و فروتنی و سازگاری نشان دادن است. مدارا در روش برخورد با دیگری مطرح است نه در هدف و اعتقاد. مدارا به‌عنوان یک فضیلت اخلاقی ذو مراتب است. عالی‌ترین مرتبه مدارا رفتار ملایم و نرمی است که با پشتوانه عقلی در عالم «عین» و «حس» ظهور کرده و فعلیت یافته است و پیامد اتصاف به چنین صفتی این است که شخص مداراگر افزون بر مدارا با نفس خود با سایر موجودات و آفریدگان نیز مدارا می‌کند. چنین مدارایی فراتر از تحمل کردن گفتار و رفتار دیگران و انعطاف ورزیدن و دیگرپذیری است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۷: ۱۴۳). مدارای مدنظر شریعت مدارایی است که بر پایه خرد استوار باشد، در جهت حفظ نفس باشد نه در جهت حفظ نفس. اتصاف به چنین ویژگی موجب تعالی نفس می‌گردد و از بهره‌مندی نفسانی پیراسته است (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۲۳).

«عفو و بخشش» دیگر نمودهای احسان فضیلت‌مدار هستند. عفو در قرآن به معانی متعددی به کار رفته است که عبارتند از: عفو به معنای بخشش گناه است (قرشی، ۱۳۷۱).

عفو به معنی بخشش و گذشت: قرآن در سی و چهار موضع در مورد بخشش و گذشت در قالب کلمات عفو و صفح سخن گفته است که تعدادی در مورد عفو الهی از گناه بندگان و تعدادی درباره عفو بندگان نسبت به یکدیگر است. بر اساس آیات قرآن، بخشش دیگران از ویژگی‌های مؤمنان متقی است (آل عمران، ۱۳۴). بخشش در روابط بین فردی آدمیان نقش مهمی را ایفا می‌کند. بیشترین سفارش اهل بیت (ع) در سبک زندگی، چشم‌پوشی افراد از لغزش‌ها، کج خلقی‌ها و اشتباهات یکدیگر است. امام علی (ع) گذشت زینت فضائل اخلاقی است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۴۰). عفو به معنی کثرت در اموال و اولاد (مبارکه، ۹۵). علاوه بر این، عفو به معنای حد وسط و افزون بر نیاز (بقره، ۲۱۹) عفو از صفات خداوند متعال نیز به کار رفته است (مجلسی، ۱۳۹۲، ج ۶۴: ۲۶۶).

«صفح» دیگر نمودهای احسان فضیلت‌مدار هستند. صفح به معنی پهلوی و جانب و روی هر چیز است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ۱۲۲). امام رضا (ع) می‌فرماید: صفح، عفو بدون عتاب است (صدوق، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۹۴). خدایی که فرمان به صفح به پیامبرش می‌دهد خود کریم‌الصفح است و الگویی است برای پیامبران و انسان‌های مؤمن، تا به عفو و صفح شایسته، باعث رشد و اصلاح خود و جامعه شوند. عفو و صفح به دو دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از عفو و صفح ممدوح (عفو در هنگام قدرت، عفو هنگام اجرای قصاص (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۴۲۴). و عفو و صفح مذموم است.

«خدمت‌رسانی» از دیگر نمودهای احسان فضیلت‌مدار هستند. خدمت‌رسانی به نوعی احسان به هم‌نوع است. در کمک رساندن به دیگران، خویشاوندان (به‌خصوص آنان که در طبقات ارث نزدیک ترند) نسبت به دیگران سزاوارترند، سپس یتیمان و آن‌گاه مسکینان. آن‌چنان که قرآن در جای دیگری، جواز عبور از گردونه‌های دشوار قیامت را آزادی بردگان، اطعام گرسنگان و رسیدگی به یتیمان و مسکینان برمی‌شمارد (صدوق، ۱۳۸۲، ج ۲: ۵۵۹). احسان به هم‌نوعان در مسائل مالی خلاصه نمی‌شود. بلکه هر گونه کمک‌های فکری، معنوی، عاطفی و علمی را هم در بر می‌گیرد (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۱۴۵). نکته مهم در خدمت‌رسانی به دیگران عجله و شتاب در خدمت‌رسانی به دیگران است. عمده‌ترین مصادیق خدمت‌رسانی عبارت است از: سودرسانی (میزان‌الحکمه، ج ۲: ۵۳۸) و گره‌گشایی (مجلسی، ۱۳۹۲، ج ۷۱: ۲۸۲).

«صله رحم» از دیگر نمودهای احسان فضیلت‌مدار هستند. یکی دیگر از مؤلفه احسان

به دیگران صلۀ رحم است که تمرکز آن بر خویشاوندان می‌باشد. صلۀ رحم می‌تواند در هر نوع کمک روانی، عاطفی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، معنوی و دینی نمود داشته باشد. پیوند با خویشاوندان و نیکی به آنان به‌ویژه پدر و مادر و تقرب به خدای سبحان پس از ایمان به خدا با فضیلت ترین اعمال دینی است (انعام، ۱۵۱). صلۀ رحم دارای ابعاد عاطفی (افزایش مهررزی، تأمین سلامت روانی، انس و الفت (مجلسی، ۱۳۹۲، ج ۷۷: ۱۵۴)، اجتماعی (تسهیل فرایند جامعه‌پذیری، جلب حمایت خویشاوندان (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱)، دینی (تقویت دین، برخورداری از رحمت الهی است (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۵۰).

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های اخلاقی را به سه دسته می‌توان تقسیم کرد: «مباحث فرا اخلاقی»: این حوزه از پژوهش به حوزه‌های فلسفی از مفاهیم و احکام اخلاقی می‌پردازد و به درستی و نادرستی آن‌ها کاری ندارد. «حوزه اخلاق هنجاری»: این حوزه به دنبال شناسایی و تبیین اساسی نرین مبانی و معیارهای درست و نادرست احکام اخلاقی است.

«اخلاق کاربردی»: به مسائل و اموری می‌پردازد که کانون معضلات عملی اخلاق است. اصول و قواعدی نظیر عدالت ورزیدن به دیگران، احترام گذاشتن به دیگران... است. اخلاق کاربردی عمدتاً بر مسائل اخلاقی متمرکز است و به دنبال دریافت قواعد خاص تر از قواعد عام اخلاقی است تا بتواند در حوزه زندگی انسان کاربرد داشته باشد. این نوع اخلاق در سامان‌دهی رفتار انسان، جهت رسیدن به حیات مطلوب اجتماعی دارای نقش کلیدی است. مرور پژوهش‌های انجام شده در این زمینه، حاکی از این است که کریمی و فیاض (۱۳۸۹)، عزتی و همکاران (۱۳۹۸)، گودرزی و همکاران (۱۳۹۸) و رشید زاده و همکاران (۱۳۹۷) در مطالعات خود پیرامون اصول و مهارت‌های ارتباطی، مسئولیت‌پذیری بر مبنای آموزه‌های اسلامی که به روش تحلیلی - توصیفی انجام شد دریافتند که اصل ابراز محبت، احترام به دیگران، مراقبت از زبان، اصل خیرخواهی، صداقت، مدارا، تواضع، اعتدال، حمایت و آبروی دیگران، حفظ اسرار، وفای به عهد و پرهیز از عیب‌جویی از اصولی است که در سنت و سیره معصومان در برخورد با دیگران مورد توجه قرار گرفته است. مک کی و همکاران (۲۰۰۷) یادآور شدند که مهارت‌های اجتماعی، جسارت‌مندی، مهارت‌های گوش دادن و مذاکره را مهم‌ترین مهارت‌های اجتماعی در برقراری ارتباط با دیگران مطرح

نمودند و یادآور شدند که افراد با این مهارت‌ها کمتر دچار تعارض می‌شوند و پاداش بیشتری دریافت می‌کنند. البته یادآور شدند که این مهارت‌ها همه مهارت‌هایی هستند که به آموزش نیازمندند. سبحانی‌نژاد و نجفی (۱۳۹۳) در بررسی ابعاد مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی دریافتند که هئندسه معرفتی مسئولیت‌پذیری در ابعاد اعتقادی، فردی، اجتماعی و زیست محیطی قابل تبیین است و حیات طیبه را برای آدمی در مراتب گسترده آن پدید می‌آورند. علم‌الهدی و شریفی (۱۳۹۴) در مطالعه خود پیرامون ارتباطات انسانی در فرهنگ رضوی که با استفاده از روش تحلیلی توصیفی انجام شد دریافت که امام رضا(ع) با بهره‌گیری از انواع روش‌های ارتباطی با مردم فرهنگ‌های گوناگون ارتباط داشته است. ایشان در سطوح فردی و جمعی آن هم در دو حوزه شفاهی در دو حوزه کلامی (زبان تمثیل) و غیرکلامی (زبان علامت، زبان عمل، زبان رمزار) و ارتباط کتبی بوده است. نکته حائز اهمیت در سیره ارتباطی امام رضا(ع) این بوده است که ارتباطات ایشان به خاطر رفع نیازهای درونی و اجتماعی نبوده است بلکه هدف امام استفاده از این روش‌ها هدایت مردم بوده است. از این‌رو سیره عملی و مردم‌داری امام رضا(ع) می‌تواند الگوی مناسبی برای مسئولان و مدیران اجرایی برای ارتباط مؤثر با مردم باشد. گرجی و همکاران (۱۳۹۴) در مطالعه خود که پیرامون بررسی و تحلیل ارتباط‌های چهارگانه بشری در ترجمه رساله قشیریه انجام داد دریافت که مروت با خلق، دوری از مردم نابکار، کمک و تحمل بار دیگران، ارتباط با فقیر و غنی، ایثار و دوستی از جمله مواردی است که در ترجمه رساله قشیریه پیرامون ارتباط انسان با دیگران مطرح شده است. اسمعیلی (۱۳۹۴) در مطالعه‌ای که پیرامون بررسی روابط چهارگانه انسانی (ارتباط با خدا، خود، هستی و دیگران) از نگاه جوادی‌آملی دریافت که در دیدگاه آیت‌الله جوادی‌آملی انسان موجود اجتماعی است و زندگی اجتماعی منشاء حقوق و تکالیف معینی است که انسان در زندگی اجتماعی با توجه به کرامت و مسئولیت خویش باید آن‌ها را رعایت کند تا زمینه‌ساز تحقق عدالت اجتماعی باشد. از این‌رو معاشرت با مردم، معامله انسان با دنیا و زندگی دنیوی از شالوده‌های بندگی است. وی گذشت و بخشندگی، تواضع و فروتنی، سخا و کرم، بزرگواری، رحمت و رفق، مهربانی، نصیحت، پند و خیرخواهی، قسط و انصاف و عدل‌محوری را ارکان معاشرت و راضی بودن به کمترین امکانات، طلب نمردم مفقود، عدم‌علاقه به مال زیاد، زهد، معرفت به آفات، بر انداختن شهوات دنیوی همراه با ترک

مناصب ظاهری را از کان معامله با دنیا و زندگی دنیایی معرفی نمودند میرفردی و احمدی قارنایی (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای که در زمینه بررسی رابطه گرایش‌های دیگر خواهانه و اعتماد اجتماعی انجام دادند دریافتند که اعتماد یکی از جنبه‌های مهم روابط انسانی و زمینه‌ساز مشارکت و همکاری میان اعضای جامعه است. اعتماد مشارکت را در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی را سرعت بخشیده و تمایل افراد را به همکاری با گروه‌های مختلف جامعه و با همدیگر تقویت می‌کند. این محققان عناصر اصلی اعتماد را صداقت، صراحت، اطمینان، تمایلات همکاری جویانه، سهیم کردن و اعتماد نهادی معرفی نموده‌اند. در نظر این محققان و بسیاری از اندیشمندان اجتماعی اعتماد به تعاون و همکاری منجر می‌شود. علاوه بر این اعتماد از سطح خرد (خانواده) تا سطح کلان (نظام اجتماعی) تسهیل‌گر روابط انسانی و پیش شرط همکاری اجتماعی است. اعتماد دارای سطوح است که عبارتند از: اعتماد بنیادین که در سطح فردی و روان‌شناسی قابل مطالعه است، اعتماد بین شخصی، اعتماد تعمیم یافته، اعتماد به نظام یا سیستم یا اعتماد نهادی است که به زعم جامعه شناسان این اعتماد می‌تواند به نظم، دموکراسی، علم و... تعلق پیدا کند. صفر پور، فیضی و همکاران (۱۳۹۷) رعایت حقوق دیگران، معاشرت، حمایت از محرومان، ایثار و فداکاری، امانت‌داری، تقوا و مسئولیت‌پذیری را از ارزش‌هایی هستند که در ارتباط با دیگران باید مد نظر قرار گیرد. نجفی و همکاران (۱۳۹۳) هم دردی با هم نوعان، از خود گذشتگی، فداکاری، اعتدال، صداقت و بردباری را از جمله خصوصیت‌هایی دانستند که باید در ارتباط با دیگران باید مورد توجه قرار داد. کلمن (۱۹۹۰) اعتماد را در دو سطح خرد و کلان مورد بررسی قرار داده است. وی در سطح کلان از نظام‌های اعتماد یعنی نظام اعتماد متقابل، نظام اعتماد واسطه‌ای و نظامی که در آن شخص ثالث مطرح است صحبت می‌کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع جهت‌گیری بنیادی است که ما را به سمت دیدگاهی نو در زمینه احسان فضیلت‌مدار را هدایت می‌کند. پژوهش حاضر از نوع کیفی است که در آن از تحلیل محتوای کیفی - استقرایی استفاده شد (الو، کینگاس، ۲۰۰۸). در این مطالعه،

تحلیل محتوای اسناد با توجه به رویکرد گال و همکاران (۱۹۹۴) صورت گرفت. جامعه تحلیلی در این مطالعه اسناد تحولی آموزش و پرورش یعنی مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) با تأکید بر مبانی تربیت عمومی و رهنامه تربیت و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) می‌باشد. با توجه به هدف پژوهش در بخش مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) نمونه‌گیری انجام شد و بخش‌هایی که با اهداف پژوهش همخوانی داشت با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند، نمونه‌گیری و به‌طور عمیق مورد مطالعه قرار گرفت. اما در رابطه با سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نمونه‌گیری صورت نگرفت و کل سند به‌طور عمیق مورد مطالعه قرار گرفت. لازم به ذکر است در این روش نمونه‌هایی انتخاب شد که از نظر مسأله و اهداف پژوهش اطلاعات بیشتری را در دسترس در اختیار قرار دهند (ینی و همکاران، ۲۰۱۲، به نقل از مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۲). با توجه به اهمیت و حساسیت و اعتبار داده‌ها، گزاره‌های استخراجی توسط گروه کانونی به‌طور جمعی طی بازه‌های زمانی مختلف مورد بازبینی قرار گرفت که برخی از گزاره‌ها حذف، اصلاح یا اضافه شد. پس از آن روش مقوله‌بندی مناسب انتخاب و سعی شد هر مقوله نماینده یک متغیر باشد که با اهداف پژوهش ارتباط داشته باشد. سپس هر کدام از گزاره‌های جمع‌آوری شده برای قرار گرفتن در هر یک از مقوله‌ها نشانه‌گذاری شدند و مقوله‌بندی با روش کدگذاری باز، محوری انجام شد. در کدگذاری باز تمام داده‌ها بدون هیچ اولییتی تحلیل و دسته‌بندی شدند و در ادامه مقولاتی که بتوان سایر مقولات از درون آن‌ها استخراج نمود انتخاب و نهایتاً داده‌ها پردازش و مورد تعبیر و تفسیر قرار گرفتند. جهت تعیین اعتبار یافته‌ها از قضاوت متخصصان و خبرگان استفاده شد. استفاده از قضاوت متخصصان جهت «شناسایی» و «غربال‌گری شاخص‌ها استفاده می‌شود. (وودنبرگ، ۱۹۹۱). لازم به ذکر است که در مرحله اول از ۲۲ متخصصانی که برای مطالعه انتخاب شده بودند ۱۲ نفر به درخواست ما پاسخ دادند و در مرحله دوم از ۱۲ نفر فقط ۸ نفر به اظهار نظر پرداختند. ملاک محاسبه روایی محتوایی آیت‌ها نظرات ۸ نفر متخصص است که اصلاحاتی پیشنهاد و پس از انجام اصلاحات مقوله‌بندی‌ها مورد توافق متخصصان قرار گرفت. در این مطالعه جهت محاسبه پایایی یافته‌ها از روش اسکات برای رسیدن به ضریب توافق استفاده شد. بر اساس فرمول اسکات، ضریب توافق بین صاحب‌نظران ۷۹/۸۹ می‌باشد که ضریب توافق بالایی است

یافته‌ها

با توجه به اهداف پژوهش، گزاره‌های استخراج شده از اسناد تحولی آموزش و پرورش پیرامون رابطه انسان با دیگران در حداقل زیر گزارش شده است.

گزاره‌های مستخرج از مبانی نظری تربیت (۱۳۹۰) ناظر بر ارتباط انسان با دیگران یکی از بخش‌های مورد مطالعه در این پژوهش، استخراج گزاره‌های ناظر بر ارتباط انسان با دیگران از مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. گزاره‌های مستخرج از این سند در جدول ۱ آمده است

جدول ۱. گزاره‌های مستخرج از مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)
ناظر بر ارتباط انسان با دیگران

ابعاد استخراج شده در رابطه با دیگران	گزاره‌های مستخرج از سند	سند
بعد اجتماعی	● حیات جمعی یکی از حیات‌های زندگی انسان است.	مبانی نظری تربیت رسمی و عمومی
بعد اجتماعی	● حیات جمعی مولود زندگی اجتماعی است و به صورت هویت جمعی بروز می‌کند.	
بعد اجتماعی	● بین فرد و جامعه رابطه حقیقی برقرار است نه رابطه قرار دادی	
بعد اجتماعی	● موقعیت به ما گوشزد می‌کند که انسان با محیط تعامل برقرار کند. اما انسان مجاز نیست برای تغییر محیط دوباره خود را به محیط واگذار کند.	
بعد اجتماعی	● موقعیت اجتماعی در نگرش اسلامی به معنای وحدت در کثرت، تشخیص در محیط و فردیت در جماعت است.	
بعد اجتماعی	● نمی‌توان از تأثیر محیط بر اهمال فرد چشم‌پوشی کرد.	
بعد اجتماعی	● نمی‌توان تأثیر محیط را بیش از اندازه جلوه کرد.	
بعد اجتماعی	● نهادها، ساختارها و فرایندهای اجتماعی در نحوه عمل افراد در موقعیت‌های زندگی تأثیر گذار است.	
بعد اجتماعی	● خانواده یکی از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی است	
بعد اجتماعی	● پیرامون نقش والدین در تربیت فرزندان در احادیث و روایات اجماع وجود دارد.	

جدول ۱. (ادامه)

سند	گزاره‌های مستخرج از سند	ابعاد استخراج شده در رابطه با دیگران
ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی	● تلاش مداوم جهت ارتقای ابعاد معنوی وجودی دیگران از طریق برقراری ارتباط با خداوند عبادت، تقید به احکام دینی و دعوت سایرین به دینداری و اخلاق مداری؛	بعد اجتماعی
	● دیگرشناسی برای پاسخ‌گویی مسئولانه به نیازها، محدودیت‌ها و پیشرفت ظرفیت‌های وجودی دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی	بعد اجتماعی
	● درک و اصلاح موقعیت دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی	بعد اجتماعی
	● تلاش پیوسته برای اصلاح دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی از طریق تقویت اراده و خویشی‌داری، حفظ کرامت و عزت نفس	بعد اخلاقی
	● تقدم فضل بر عدل (تقدم رحمت بر غضب) نسبت به دیگران	بعد عاطفی
ساحت تربیت اجتماعی-سیاسی	● ارتباط مناسب با دیگران (اعضا خانواده، خویشاوندان، دوستان، همسایگان و همکاران)	بعد ارتباطی
	● آموزش مهارت‌های ارتباطی (بردباری، وفاق، همدلی، درک و فهم اجتماعی، مسالمت‌جویی) به دیگران	بعد ارتباطی
	● کسب صفات و توانمندی‌ها و مهارت‌های لازم برای زندگی خانوادگی	بعد اجتماعی
	● توسعه آزادی و مرتبه وجودی دیگران در پرتو درک و اصلاح موقعیت اجتماعی آنان	بعد اجتماعی
	● برقراری رابطه سازنده و مناسب با دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی	بعد ارتباطی
	● احسان، مهر ورزی، انصاف، خیرخواهی، بردباری، وفاق، همدلی و مسالمت‌جویی نسبت به دیگران	بعد اخلاقی
	● رعایت اصول حق‌طلبی، حفظ کرامت و عزت، ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی، کسب و حفظ استقلال همه‌جانبه، مراعات حقوق و آزادی‌های مشروع دیگران،	بعد سیاسی
	● تأکید بر مدارا و تحمل عقاید مخالف و خرده‌فرهنگ‌ها در سطح ملی و جهانی	بعد اجتماعی
	● تأکید بر پرورش منش آزادی‌گویی در هویت‌متریبیان	بعد سیاسی
	● تلاش پیوسته جهت حفظ و ارتقای سلامت و بهداشت جسمی و روانی دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی	بعد جسمی
زیستی-بدنی	● توجه به ایجاد روحیه تعهد و مسئولیت‌پذیری نسبت به آفریده‌های خداوند، اعم از انسان‌ها و طبیعت	بعد اجتماعی

جدول ۱. (ادامه)

ابعاد استخراج شده در رابطه با دیگران	گزاره‌های مستخرج از سند	سند
بعد اجتماعی	● قدردانی از آثار و ارزش‌های هنری	ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری
بعد اخلاقی - اقتصادی	● درونی‌سازی ارزش‌های اصیل دینی و اخلاقی در زمینه اقتصادی مانند انصاف و عدالت، تعاون، وفای به عهد، پرهیز از اسراف و تبذیر	ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای
بعد اخلاقی - اقتصادی	● التزام به ارزش‌های اخلاقی و رعایت حق، عدالت و انصاف در روابط اقتصادی با دیگران براساس نظام معیار اسلامی	
بعد اجتماعی	● استفاده از شایستگی‌های کسب شده برای اصلاح و بهبود موقعیت دیگران	ساحت علمی و فناوری و رویکرد

جدول ۲. گزاره‌های مستخرج از سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) ناظر بر ارتباط انسان با دیگران

مفاهیم استخراج شده در رابطه با دیگران	گزاره‌های مستخرج از سند	سند
بعد اجتماعی	● توحید اساس ارتباط انسان با دیگران است	بیانیه ارزش‌ها
بعد اجتماعی-سیاسی-اخلاقی	● بصیرت و تعالی در دیگران در زمینه‌های گوناگون اجتماعی، سیاسی و فرهنگی	
بعد اجتماعی	● توجه به منافع اجتماعی در چارچوب منافع و مصالح ملی	
بعد اجتماعی	● مسئولیت‌پذیری همه‌جانبه	
بعد اجتماعی-عاطفی	● تقویت روابط حق محور، عدالت گستر و مهرورزانه با همه انسان‌ها در سراسر جهان	
بعد اجتماعی-اخلاقی	● ایثار و فداکاری	
بعد عاطفی	● ارتباط مهرورزانه با همه انسان‌ها در سراسر جهان	
بعد اجتماعی	● توجه به مصالح اجتماعی در چارچوب منافع ملی	
بعد اجتماعی	● تعامل نفاذانه با سایر فرهنگ‌ها بر اساس نظام معیار	
بعد اجتماعی	● مسئولیت‌پذیری همه‌جانبه، مشارکت اجتماعی	
بعد اجتماعی-سیاسی-اخلاقی	● کسب فضایل اجتماعی از قبیل ظلم‌ستیزی، عدالت، صداقت، ایثار و فداکاری	

جدول ۳. (ادامه)

سند	گزاره‌های مستخرج از سند	مفاهیم استخراج شده در رابطه با دیگران
بیانیه مأموریت	● مأموریت آموزش و پرورش دستیابی دانش‌آموزان به مراتبی از حیات طیبه در بعد اجتماعی	بعد اجتماعی
	● چشم‌انداز آموزش و پرورش تعامل سازنده و مؤثر با نظام‌های تعلیم و تربیتی در سطح جهان است	بعد اجتماعی
چشم‌انداز	● پرورش روحیه همدلی، احترام، اعتماد	بعد اجتماعی-اخلاقی
	● استکبارستیزی در چارچوب نظام معیار	بعد سیاسی
	● ظلم‌ستیزی در چارچوب نظام معیار	بعد سیاسی
	● دفاع از محرومان و مستضعفان در چارچوب نظام معیار	بعد سیاسی
	● نقش آفرین در زندگی خانوادگی و اجتماعی دانش‌آموزان بر اساس نظام معیار اسلامی	بعد اجتماعی-ارتباطی
	● تأمین‌کننده نیازهای اجتماعی و محیط مهرورزو برخوردار از هویت جمعی	بعد اجتماعی
	● رعایت حقوق دیگران	بعد اجتماعی
اهداف کلان	● تربیت انسان مسئول در برابر دیگران، مهرورز، ایثار گر، جمع‌گرا، صلح‌جو	بعد اجتماعی-اخلاقی
	● تحقق جامعه عدل مهدوی (عج) با تأکید بر حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی	بعد اجتماعی
	● تقویت جهادگری، ایثارگری	بعد اجتماعی-اخلاقی
راهکارهای کلان	● خدمت به محرومین	بعد اجتماعی-سیاسی
	● انجام فعالیت‌های خیرخواهانه	بعد اخلاقی
	● انجام فعالیت‌های نیکوکاری	بعد اخلاقی
	● پرورش روحیه اخوت	بعد اجتماعی
	● پرورش روحیه تعاون	بعد اجتماعی
	● مشارکت در فعالیت اقتصادی با رعایت وجدان، عدالت و انصاف در روابط با دیگران	بعد اخلاقی-اقتصادی
	● تدوین برنامه عملیاتی برای ترویج مسئولیت‌پذیری و نظم در تمام دوره‌های تحصیلی	بعد اجتماعی
	● انجام فعالیت‌های خیرخواهانه	بعد اخلاقی

جدول ۲. (ادامه)

مفاهیم استخراج شده در رابطه با دیگران	گزاره‌های مستخرج از سند	سند
بعد اخلاقی	● انجام فعالیت‌های نیکوکاری	راهکارهای کلان (ادامه)
بعد اجتماعی	● پرورش روحیه اخوت	
بعد اجتماعی	● پرورش روحیه تعاون	
بعد اخلاقی - اقتصادی	● مشارکت در فعالیت اقتصادی با رعایت وجدان، عدالت و انصاف در روابط با دیگران	
بعد اجتماعی	● تدوین برنامه عملیاتی برای ترویج مسئولیت‌پذیری و نظم در تمام دوره‌های تحصیلی	
بعد اجتماعی	● تقویت باور و روحیه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان برای تحقق تمدن نوین اسلامی در راستای جامعه عدل مهدوی	
بعد اجتماعی	● مشارکت فعال آموزش و پرورش در حرکت‌های خیر خواهانه مردمی از طریق برگزاری اردوها	
بعد اجتماعی - اخلاقی	● ایجاد تسهیلات قانونی و سازو کارهای تشویقی و انگیزشی برای بسط فرهنگ نیکو کاری و تعاون، مشارکت‌پذیری، مشارکت‌جویی	
بعد اجتماعی	● تقویت روحیه اخوت و تعاون	

مرحله دوم: تجمیع کدها - استخراج شبکه مفهومی

با توجه به زیر مفاهیم شناسایی شده استخراجی از گزاره‌ها و ادغام موارد مشابه، که در جدول شماره... منعکس شد با دسته‌بندی دوباره مفاهیم و مقوله‌های کلان شکل گرفت که در ادامه در جدول ۳ و ۴ مشاهده می‌شود.

ابعاد احسان فعیلیت مدارانه انسان با دیگران

یکی از ابعاد روانی - اجتماعی تبیینی رابطه انسان با دیگران در اسناد تحولی آموزش و پرورش «احسان به دیگران» است. تجمیع کدهای حاصله از اسناد تحولی آموزش و پرورش حاکی از این است که در این اسناد «احسان به دیگران» در دو بعد «ایجابی» و «سلبی» مورد توجه قرار گرفته است که به ترتیب در جداول ۳ و ۴ ارائه شده است. مضامین اصلی، فرعی و پایه احصاء شده احسان به دیگران در بعد ایجابی از اسناد تحولی آموزش و پرورش در جدول ۳ گزارش شده است.

جدول ۳. مقولات و مفاهیم دسته‌بندی شده پیرامون چگونگی احسان به دیگران در بعد «ایجابی»

مضمون فراگیر	مضمون اصلی	مضمون فرعی	مضامین پایه
احسان فضیلت‌مدارانه	روانی - اجتماعی	جسمی	<ul style="list-style-type: none"> تلاش پیوسته جهت حفظ و ارتقای سلامت و بهداشت جسمی دیگران
		ارتباطی	<ul style="list-style-type: none"> تلاش در ارتقای ابعاد وجودی دیگران، درک و اصلاح موقعیت دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی، ارتقاء توانایی گوش کردن. ارتقاء توانایی «نه گفتن» در مقابل انتظاراتی نا به جا، انتقاد پذیر بودن. توانایی انتقاد از دیگران داشتن. ارتباط مؤثر با همسالان. اعضای مدرسه. افراد خانواده. ارتباط با مراکز علمی. فرهنگی، هنری، ورزشی و مذهبی
		اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> پاسخگویی مسئولانه به نیازهای دیگران. تعهد، دفاع از حقوق هموعان. تکلیف‌گرایی، تعاون، وفای به عهد. نظم و انضباط، مشورت، تعامل، عقوبت، خدمت‌رسانی، اخوت، مسئولیت‌پذیری، مشارکت‌پذیری، مشارکت‌جویی، برگزاری اردوها جهت استفاده مناسب از اوقات فراغت، نظارت جمعی، جبران نیکی کردن، اصلاح‌گری، فعالیت‌های خبر خواهانه، فعالیت‌های نیکوکارانه، درک و فهم اجتماعی، وفای به مسالمت‌جویی، صلح‌محور. احترام به حقوق دیگران.
		عاطفی	<ul style="list-style-type: none"> صمیمیت، قدرشناسی، قدردانی بر اساس نظام معیار اسلامی، خوش‌رویی. خوش‌زبانی (خودگشودگی). محبت. احترام گذاشتن به دیگران، ارتباط مهرورزانه با همه انسان‌ها، حیا، دگر دوستی. همدلی، همدردی.
		اخلاقی	<ul style="list-style-type: none"> حفظ کرامت. حق طلبی، صداقت، صبور بودن. راست‌گویی، امانت‌داری، وفای به عهد، ایثار. نوع دوستی، تواضع، گذشت در مقابل خطا، حفظ اسرار دیگران. حمایت و حفظ آبروی دیگران، شجاعت.
		سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> توسعه درک و اصلاح موقعیت اجتماعی دیگران، عدالت‌خواهی، صلح‌جویی، حمایت از مظلوم. خدمت به محرومین. دفاع از محرومان و مستضعفان، ترویج همبستگی و وحدت ملی، مشارکت در رخدادهای سیاسی. دفاع از میهن در برابر دشمنان، امر به معروف و نهی از منکر.
		فرهنگی	<ul style="list-style-type: none"> تساهل و مدارا. تحمل عقاید مخالف و خرده فرهنگ‌ها. تعامل نقادانه با سایر فرهنگ‌ها بر اساس نظام معیار اسلامی.
		اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> درونی سازی ارزش‌های اصیل دینی و اخلاقی در زمینه اقتصادی مانند انصاف و عدالت، انفاق (کمک مالی و غیرمالی به دیگران). رعایت حلال و حرام. تنوع‌بخشی به منابع مالی. ترویج فرهنگ قناعت.

یافته‌های حاصل از جدول فوق حاکی از این است که چگونگی تنظیم «رابطه انسان با دیگران» در اسناد تحولی آموزش و پرورش بر اساس احسان تعریف شده است. در اسناد تحولی آموزش و پرورش احسان نسبت به دیگران با در بعد «ایجابی» با دو مضمون اصلی (بعد جسمی و روانی) که بعد جسمی با یک مؤلفه فرعی و بعد روانی با ۹ مؤلفه فرعی (شخصیتی - شناختی - اجتماعی - ارتباطی - عاطفی - اخلاقی - سیاسی - فرهنگی و اقتصادی) مطرح شده است. علاوه بر بعد ایجابی، بعد سلبی نیز در اسناد تحولی مورد توجه قرار گرفته است. مضمون‌های این بخش در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴. مقولات و مفاهیم دسته‌بندی شده پیرامون چگونگی احسان به دیگران در بعد «سلبی»

مضمون فراگیر	مضمون اصلی	مضمون فرعی	مضامین پایه
احسان فضیلت‌مدارانه	روانی	شخصیتی - اخلاقی	<ul style="list-style-type: none"> مغرور نبودن. پرهیز از خودخواهی. دیگران را تحقیر نکردن، بدگمانی، پرهیز از تجسس در زندگی دیگران. اجتناب از اختلاف با دیگران. عیب‌جویی نکردن از دیگران. پرهیز از نسبت دادن برچسب‌های ناروا به دیگران. حسد نورزیدن. دروغ نگفتن. فریب کاری نکردن. خشمگین نشدن
		اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> پیش‌داوری نکردن، انتظار نامعقول نداشتن.
		سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> عداوت با ظالم، ظلم‌ستیزی، استکبارستیزی در چارچوب نظام معیار
		اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> طمع نداشتن به مال و زندگی دیگران است (امام جواد(ع))، پرهیز از اسراف و تبذیر، پرهیز از تجمل‌گرایی، پرهیز از اشرافیت و دنیاطلبی

یافته‌های حاصل از جدول فوق حاکی از این است که چگونگی تنظیم «رابطه انسان با دیگران» در اسناد تحولی آموزش و پرورش بر اساس احسان تعریف شده است. در اسناد تحولی آموزش و پرورش احسان نسبت به دیگران با در بعد «سلبی» با یک مضمون اصلی (در بعد روانی) مضمون اصلی با ۶ مؤلفه فرعی (شخصیتی - اخلاقی، اجتماعی - سیاسی و اقتصادی) مطرح شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از این پژوهش، واکاوی نمودهای احسان فضیلت‌مدار با دیگران در اسناد تحولی آموزش و پرورش است. روش پژوهش کیفی است. جامعه مورد مطالعه در این پژوهش، اسناد تحولی آموزش و پرورش از قبیل، مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) است که ابتدا بر اساس مطالعه مبانی نظری، و اسناد مورد مطالعه، گزاره‌های ناظر بر ارتباط انسان با دیگران استخراج، دسته‌بندی، کدگذاری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های حاصله از طریق روش دلفی در اختیار صاحب‌نظران قرار داده شد که با پیشنهاد اصلاحاتی مورد تأیید قرار گرفت. بر اساس یافته‌های حاصله در اسناد تحولی آموزش و پرورش، «چگونگی رابطه مطلوب انسان با دیگران» را می‌توان با کلید واژه احسان تعریف نمود که این مهم در دو بعد «ایجابی و سلبی» مورد توجه قرار گرفته است.

احسان فضیلت‌مدار در بعد ایجابی با دو مؤلفه اصلی و ۸ مؤلفه فرعی مورد توجه قرار گرفته است. نکته مهم و قابل توجه در پرداختن به مؤلفه‌های فرعی احسان، گستره توجه به دیگران در ابعاد مختلف جسمی با تمرکز بر موضوع سلامت جسمی و بعد روانی با تمرکز بر بعد ارتباطی، شناختی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی است. نمود ایجابی احسان به دیگران در بعد جسمی، فراهم نمودن زمینه و ارتقاء سلامت جسمی دیگران یعنی «معلمان» و «دانش‌آموزان» است. در بعد روانی (معلمان و فراگیران) (به‌عنوان دیگران). کمک به معلمان و دانش‌آموزان در ابعاد ارتباطی، اجتماعی، عاطفی، اخلاقی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی مطرح شده است که در بعد ارتباطی، تلاش در ارتقای ابعاد وجودی دیگران، درک و اصلاح موقعیت دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی، ارتقاء توانایی گوش کردن، «نه گفتن» در مقابل انتظارهای نابه‌جا، انتقادپذیر بودن، توانایی انتقاد از دیگران داشتن، ارتباط مؤثر با همسالان، اعضای مدرسه، افراد خانواده، ارتباط با مراکز علمی، فرهنگی، هنری، ورزشی و مذهبی مورد توجه قرار گرفته است که این یافته با کریمی و فیاض (۱۳۹۳) همسو است. نمود ایجابی احسان به دیگران در «بعد اجتماعی»، پاسخگویی مسئولانه به نیازهای دانش‌آموزان و معلمان. تعهد، دفاع از حقوق هم‌نوعان، تکلیف‌گرایی، تعاون، وفای به عهد، نظم و انضباط، مشورت، تعامل، عقو، خدمت‌رسانی، اخوت، مسئولیت‌پذیری، مشارکت‌پذیری، مشارکت جویی، برگزاری اردوها جهت استفاده مناسب از اوقات فراغت، نظارت

جمعی، جبران نیکی کردن، اصلاح‌گری، فعالیت‌های خیرخواهانه، فعالیت‌های نیکوکارانه، درک و فهم اجتماعی، وفاق، مسالمت‌جویی، صلۀ رحم، احترام به حقوق دیگران می‌باشد. این یافته نیز با مطالعه سبحانی‌نژاد و نجفی (۱۳۹۳) و با سنت و سیره (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲) همسو است. از این‌رو رشد و پرورش این ویژگی‌ها باید از نظام تعلیم و تربیت آغاز شود تا بتواند در طول زمان این ویژگی‌ها در نظام اجتماعی نهادینه گردد. نمود ایجابی احسان به دیگران در «بعد عاطفی»، ایجاد صمیمیت، قدرشناسی، قدردانی بر اساس نظام معیار اسلامی، خوش‌رویی، خوش‌زبانی (خودگشودگی)، محبت، احترام گذاشتن به دیگران، ارتباط مهرورزانه با همه انسان‌ها، حیا، دگر دوستی، همدلی، همدردی بین دانش‌آموزان با هم، بین معلمان با معلمان، معلمان با دانش‌آموزان و دانش‌آموزان با خانواده‌هایشان است که در اسناد تحولی آموزش و پرورش مورد توجه قرار گرفته است. این یافته نیز با یافته‌های حاصله از مبانی تعلیم و تربیت اسلامی (پاینده، ۱۳۸۲ و علم‌الهدی و شریفی (۱۳۹۴) همسو است.

نمود ایجابی احسان فضیلت‌مدار به دیگران در «بعد اخلاقی»، پرورش شجاعت، رعایت حفظ کرامت، حق‌طلبی، صداقت، صبور بودن، راست‌گویی، امانت‌داری، وفای به عهد، ایثار، نوع دوستی، تواضع، گذشت در مقابل خطا، حفظ اسرار دیگران، حمایت و حفظ آبروی دیگران است که این یافته در راستای اصول کرامت، و انطباق با نظام معیار دینی است. نمود ایجابی احسان به دیگران در «بعد فرهنگی» تساهل و مدارا، تحمل عقاید مخالف و خرده فرهنگ‌ها، تعامل نقادانه با سایر فرهنگ‌ها بر اساس نظام معیار اسلامی است که لازمه رشد و پرورش این ویژگی‌ها در دانش‌آموزان این است که ابتدا زمینه‌های لازم برای نهادینه‌سازی این ویژگی‌ها ابتدا در نظام اجتماعی و به دنبال آن در دستگاه تعلیم و تربیت فراهم شود. چرا که بدون فراهم نمودن زمینه لازم، عملیاتی نمودن این ویژگی‌ها با اشکال مواجه خواهد شد.

نمود ایجابی احسان فضیلت‌مدار به دیگران در «بعد اقتصادی» درونی‌سازی ارزش‌های اصیل دینی و اخلاقی در زمینه اقتصادی مانند انصاف و عدالت، انفاق (کمک مالی و غیرمالی به دیگران)، رعایت حلال و حرام، تنوع بخشی به منابع مالی، ترویج فرهنگ قناعت است که در انجام فعالیت اقتصادی سالم در نظام اجتماعی تعیین‌کننده است. از این‌رو لازمه نهادینه نمودن این ویژگی‌ها در نظام اجتماعی این است که بسترسازی آن توسط دستگاه تعلیم و تربیت صورت گیرد که خوشبختانه این مختصات در اسناد تحولی

مورد توجه قرار گرفته است که دستگاه تعلیم و تربیت در راستای چگونگی عملیاتی نمودن این سیاست‌ها در مؤلفه‌های اساسی خود از قبیل اهداف، برنامه‌های درسی، روش‌های تدریس و ارزشیابی خود لازم است گام‌های اساسی بر دارد.

علاوه بر بعد ایجابی، بعد سلبی احسان در رابطه با دیگران با یک مؤلفه اصلی در حوزه روانی و ۴ مؤلفه فرعی در حوزه شخصیتی - اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در اسناد تحولی مورد توجه قرار گرفته است. نمود سلبی احسان به دیگران در «بعد شخصیتی» مغرور نبودن، پرهیز از خودخواهی، دیگران را تحقیر نکردن، بدگمانی، پرهیز از تجسس در زندگی دیگران، اجتناب از اختلاف با دیگران، عیب‌جویی نکردن از دیگران، پرهیز از نسبت دادن برچسب‌های ناروا به دیگران، حسد نوزیدن. دروغ نگفتن، فریب‌کاری نکردن، کنترل خشم است که لازم است رشد و پرورش این ویژگی‌ها از کانون مدرسه توسط معلمان (معلمانی که خود مؤدب به این ویژگی‌ها باشند) صورت گیرد. نمود سلبی احسان به دیگران در «بعد سیاسی» عداوت با ظالم، ظلم‌ستیزی، استکبارستیزی در چارچوب نظام معیار و نمود سلبی احسان به دیگران در «بعد اقتصادی» طمع نداشتن به مال و زندگی دیگران است (امام جواد(ع))، پرهیز از اسراف و تبذیر، پرهیز از تجمل‌گرایی، پرهیز از اشرافیت و دنیاطلبی است که نهادینه نمودن این ویژگی‌ها در نظام اجتماعی باید توسط آموزش و پرورش و در کانون مدرسه و توسط کارگزاران نظام آموزشی یعنی معلمان و از مجراهای رسمی (کتاب‌های درسی) و یا از مجراهای غیردرسی یعنی فعالیت‌های فوق برنامه صورت گیرد. از این رو پیشنهاد می‌شود نظام تعلیم و تربیت برای احیاء و ارتقاء «ارتباط انسان با دیگران» باید در حوزه، احسان در دو بعد ایجابی و سلبی، به عملیاتی نمودن سیاست‌گذاری‌های خود در سه حوزه تربیت نیروی انسانی با تمرکز بر تربیت معلم و، محتوای کتاب‌های درسی، برنامه‌های آموزشی ضمن خدمت در کانون مدرسه اقدام نماید

تشکر و قدردانی

بدین‌وسیله از متخصصانی که در قالب گروه‌های دلفی به بررسی فرایند و یافته‌های حاصله پرداخته‌اند، تشکر و قدردانی می‌شود.

قرآن

نهج البلاغه

اسمعیلی، معصومه (۱۳۹۴). بررسی عوامل خوددرمانبخش تعارضات زوجین در میان روابط چهارگانه انسانی (ارتباط با خدا، خود، هستی و دیگران) از نگاه جوادی آملی، *فصلنامه زنان و خانواده*، ۱۰(۲): ۸۹-۱۰۷.

ابن‌منظور، محمدبن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان‌العرب*، بیروت نشر دارصادر.

راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب‌القرآن*، بیروت: دارالعلم و الدارالشامیه.

رشیدزاده، عبدالله، بدری‌گرگری، رحیم، واحدی، شهرام، (۱۳۹۷). تاثیر آموزش مهارت‌های مثبت‌اندیشی با تکیه بر منابع معنوی و اعتقادات دینی اسلامی در تاب‌آوری و بهزیستی روان‌شناختی مادران دارای فرزند اوتیسم، *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۳(۲): ۵۹-۸۶.

قرشی، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *تفسیر احسن‌الحدیث*، تهران: بنیاد بعثت

دهقانپور، علیرضا و بخشی، ژیلدا. (۱۳۹۴). معناشناسی احسان در قرآن، *پژوهشنامه معارف قرآنی*، ۵(۲): ۶۲-۸۴.

ایزدی‌فر، علی‌اکبر؛ زارعی، محمدمهدی، شکریمان‌امیری، حسین. (۱۴۰۰). تکلیف به وسع یا تکلیف به طاقت، *پژوهش‌های فقهی*، ۱۷(۱): ۱۵۱-۱۷۴.

جنوردی، میرزااحسن (۱۳۷۱). *القواعد الفقهیه*، قم، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۷۱، ج ۴

تمیمی آمدی، عبدالواحدبن‌محمد. (۱۳۶۶). *غررالحکم و دررالکلم*، ترجمه محمد علی انصاری، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). *انتظار بشر از دین*. ج ششم. محقق محمدرضا مصطفی‌پور. قم: انتشارات

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). *نسبت دین و دنیا*. ج پنجم. محقق علیرضا روغنی موفق. قم: انتشارات اسراء.

حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۸۷). *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*. ج چهاردهم. تهران: سمت.

سبحانی‌نژاد، مهدی، نجفی، حسن. (۱۳۹۳). تحلیل ابعاد شناسانه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی، *فصلنامه سراج منیر*، ۵(۳): ۱۵۱-۱۷۱.

شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*، تهران: شورای عالی آموزش و پرورش

طباطبایی، سیدمحمدحسن. (۱۳۸۲). *المیزان فی تفسیرالقرآن*، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر نشر اسلامی.

علم‌الهدی، سیدامیرحسین و شریفی، علی. (۱۳۹۴). ارتباطات انسانی در فرهنگ رضوی، *فصلنامه فرهنگ رضوی*، ۳(۱۱): ۷۷-۱۰۲.

کریمی، مرضیه و فیاض، ایراندخت. (۱۳۹۳). بررسی اصول مهارت‌های ارتباطی بر مبنای سنت معصومان، *فصلنامه پژوهش و اندیشه*، ۱۶(۳): ۱۱۱-۱۳۱.

کلینی، محمدبن‌یعقوب. (۱۳۸۸). *اصول کافی*، تصحیح و تحقیق علی‌اکبر غفاری، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.

گال، مردیت، بورگ و گال، جویس، روش‌های تحقیقی کمی و کیفی در علوم تربیتی، ترجمه احمدرضا نصر و همکاران. (۱۳۸۲). ج ۲، تهران: انتشارات سمت.

گرچی، مصطفی؛ یزدانی، حسین؛ گوپا، فاطمه و محمدی، مهدی. (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل ارتباط‌های چهارگانه بشری در ترجمه رساله قشیریه، *فصلنامه ادبیات غنایی*، عرفانی، ۵(۲): ۴۹-۶۴.

گودرزی، اکرم؛ دیالمه، نیکو و احمدی‌زمانی، زهرا. (۱۳۹۸). تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان بر اساس رساله حقوق امام سجاد(ع) با تأکید بر نقش مدرسه، *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴(۲): ۶۵-۹۸.

عزتی، میترا؛ دیالمه، نیکو و افضل‌قادی، منا. (۱۳۹۸). رفتار فرانقشی در سازمان‌های آموزشی، تحلیل تطبیقی مؤلف‌ها با تأکید بر آموزه‌های تربیتی اسلام، *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴(۱): ۸۷-۱۱۶.

مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). شورای عالی آموزش و پرورش، تهران: شورای عالی آموزش و پرورش
میرفردی، اصغر و احمدی‌قارنایی، حکیم. (۱۳۹۵). بررسی رابطه گرایش دیگر خواهانه و اعتماد اجتماعی در روابط بین شخصی، *فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۷(۴): ۲۷-۴۶.

نوید ادهم، مهدی. (۱۳۹۱). الزامات مدیریتی تحول بنیادین در آموزش و پرورش، *راهبرد فرهنگ*، ۱۷(۱): ۲۹۵

REFERENCES

- Coleman. J. (1990) *Foundation of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard press.
McKay M, Wood JC, Brantley J. (2007). *The dialectical behavior therapy skills workbook*. Oakland: New Harbinger;